

Bacheloreindwerkstuk Middeleeuwen

Ons Heren Passie, ***Vanden levene Ons Heren en de Bijbel***

Over de vraag hoe de teksten *Ons Heren Passie*
en *Vanden levene Ons Heren* de Bijbel behandelen.

Naam: Michelle Groeneweg

Studentnummer: 3721310

Afstudeerrichting: Nederlandse taal en cultuur

Eindwerkstukbegeleider: prof. dr. P. Wackers

September 2013

Inhoudsopgave

<u>Voorwoord</u>	3
<u>Samenvatting</u>	4
<u>Inleiding</u>	5-7
<u>Trouw aan de Bijbel</u>	8-13
<u>Verteltechniek</u>	14-20
<u>Verschillen en overeenkomsten tussen <i>Ons Heren Passie</i> en <i>Vanden levene Ons Heren</i></u>	
Prologen	21-22
Judas maakt het plan om Jezus over te leveren	23
Vorbereiding van het paasmaal	24
Het laatste avondmaal	25
De kruisiging	26
<u>Verschillen en overeenkomsten tussen <i>OHP/VDLOH</i> en de evangeliën</u>	
Judas maakt het plan om Jezus over te leveren	27-28
Vorbereiding van het paasmaal	29-32
Het laatste avondmaal	33-36
De kruisiging	37-39
<u>Conclusie</u>	40
<u>Literatuur</u>	41-42

Voorwoord

Voor u ligt mijn eindwerkstuk, de afsluiting van mijn bachelor Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit te Utrecht.

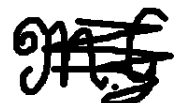
Mijn interesse voor de Middeleeuwen was al in een vroeg stadium van mijn studie ontstaan door onder andere refreindichteres Anna Bijns en *Het boek van Sidrac*. Over Anna Bijns had ik al een posterpresentatie gedaan, dus oorspronkelijk dacht ik er dan ook aan iets te doen met *het boek van Sidrac*. Prof. dr. P. Wackers liet mijn oog echter vallen op *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift*.

Niet alleen wil ik prof. dr. P. Wackers bedanken voor zijn hulp met het uitzoeken van mijn onderwerp, maar ook voor de begeleiding bij het schrijven van deze scriptie.

Als afsluiter wil ik mijn ouders, mijn zus Tamara, mijn vriend Mark en goede vriendin Carla bedanken voor hun steun gedurende mijn gehele studie. In het bijzonder wil ik nog mijn kleine nichtje Djenna bedanken voor de afleiding die zij vaak bood met haar: "Kom, tante, kom, spelen!".

Veel plezier met het lezen van mijn eindwerkstuk.

Rotterdam, augustus 2013

Michelle Groeneweg

Samenvatting

Ons Heren Passie en *Vanden levene ons Heren* zijn twee Middelnederlandse teksten die beide gebaseerd zijn op de Bijbel. Toch is de ene slechts 932 verzen lang en de ander maar liefst 4937 verzen.

Ons Heren Passie heeft fel kritiek op *Vanden levene ons Heren*, maar lijkt precies hetzelfde verhaal te vertellen, of toch niet?

Door een steekproef uit te voeren om te ontdekken hoe beide teksten de Bijbel verwerken probeer ik antwoord te krijgen op o.a. deze vragen.

Inleiding

Kritiek is niet alleen van onze tijd. Dat Jacob van Maerlant zijn uiteenzetting in de *Spiegel historiael* stopzet om een hoofdstuk lang ‘borderers’ (vertellers van onder andere heldendichten) te bekritisieren, geeft aan dat hij absoluut niet met hen geassocieerd wilde worden. Zij vertelden volgens hem niets dan leugens, net als overigens de minstrelen (rondtrekkende zangers), getuige zijn *Der naturen bloeme* en zijn *Rijmbijbel*. Kritiek die we bijvoorbeeld ook weer terugvinden in Jan van Boendale's *Lekenspiegel*.

Men kan zich afvragen in hoeverre die kritiek niet een angst voor de concurrentie was. ‘Borderers’ en minstrelen waren immers succesvol, dus zou er sprake geweest kunnen zijn van jalousie de *métier*¹ (afgunst ten opzichte van een succesvoller collega). Het was dan ook niet vreemd dat deze auteurs en de genoemde vertellers/zangers in mij op kwamen bij het lezen van de kritische proloog van *Ons Heren Passie*² in *het Tübingse Sint-Geertruihandschrift*.

De proloog van *Ons Heren Passie* geeft aan dat de (anonieme) auteur ontevreden is met voorgaande pogingen om het lijden van Jezus te verhalen. Want andere boeken zijn te lang (v. 27: ‘Het dunct mi wesen veel te lanc.’) en er zijn verzen toegevoegd zodat het vers beter zou rijmen:

‘Doe god in symons huse was
End hi sijn ionghers preect end las
Dit leste vers is slechts gheset
Om dattet rimen sel te bet.’ (v. 29-32)

Voor vervulling wil de dichter dan ook waken (v. 33: ‘Voer die manier wil ic mi hoeden.’). Bovendien worden er leugens in verteld:

‘Oec meed so stater vele in

---

¹ Swaan, A. de, ‘Jaloezie als klassenverschijnsel’. 1988, p. 39.

² De eerste 932 verzen van *het Tübingse Sint-Geertruihandschrift* werden na de publicatie van de heer Verdam bekend onder de titel *Ons Heren Passie* en zo zal ik er in het verdere verloop ook naar verwijzen (Verdam, J., ‘Het Tübingse handschrift van Ons Heren Passie’, 1906).

Dat loghen is na minen sin' (v. 35-36)

Zijn kritiek is een voorbeeld van directe poëtische polemiek³, een pennenstrijd tussen vakgenoten, al is de kritiek in dit geval slechts van een kant afkomstig. De schrijver zet zich met zijn kritiek af tegen andere (oudere) bewerkingen van het passieverhaal. Dit doet hij door bijvoorbeeld de (al genoemde vers v. 29-32) versvulling(sleugen) aan te halen dat God in het huis van Simon verbleef, predikte en zijn leerlingen onderwees, en door de leugen aan te halen dat er nooit een zondigere vrouw dan Maria Magdalena leefde ('Doe quam maria magdaleen So sondich wijf en was nye gheen' v. 37-38).⁴

*Vanden levene Ons Heren*⁵ (eerste helft 13de eeuw) is geschreven voordat de tekst van *Ons Heren Passie* (1445-1450⁶) bestond. De kritische auteur zou *Vanden levene Ons Heren* gezien kunnen hebben als een van de langdradige (4937 rijmverzen) en leugenachtige boeken, het werk bevat immers de twee aangehaalde voorbeelden (v. 1399-1401: DA⁷er quam Maria Magdalene - so besondicht wijf ne was ne gene -).

Het merkwaardige aan *Ons Heren Passie* zelf is echter dat het –ondanks de kritiek dat voorgaande boeken omwille het rijm leugens verkondigen- ook op rijm is gezet. De auteur beseft dat dit door zijn kritiek vreemd is, maar zegt dat hij waakt voor leugens en langdradigheid (v. 33: 'Voer die manier wil ic mi hoeden'). Verder verdedigt hij zich door te zeggen dat critici het Latijn er maar naast moeten leggen en als het veel mocht schelen, dit de auteur te melden (v. 77-82: 'Som menschen sijn die rimen laken End segghen dat si niet en raken Te recht den synne cort end fijn Dien bid ic dat si doch tlatijn Mit desen rime ouerlegghen End sceel si veel dat sijt dan segghen.'). De auteur maakt dit eenvoudig door naast het verhaal steeds aan te geven naar welk evangelie men moet kijken om de bewuste tekst te vinden, iets wat *Vanden levene Ons Heren* niet doet. Het probleem is wel dat deze bronverwijzingen ook later door een kopiist of een latere gebruiker erbij gezet kunnen zijn

---

³ Oostrom, F. van, *Aanvaard dit werk*, 1992, p. 104/105.

⁴ Wat volgens de schrijver precies de vulling en de leugen is behandel ik in de verschillen tussen de beide prologen.

⁵ Jongen, L., Voorwinden, N., *Van den levene Ons Heren*, 2001.

⁶ Kienhorst, H., Sonnemans, G., *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift*, 1996.

⁷ Precieze weergave van de overgenomen tekst.

en dus niet door de originele auteur. Iemand (misschien zelfs een criticus) heeft dan kennelijk echt 'tlatijn' (v. 80-81) naast *Ons Heren Passie* gelegd.

Beide boeken baseren zich op de Bijbel en toch heeft *Ons Heren Passie* hevig kritiek op *Vanden levene Ons Heren*. Dit bracht mij op de vraag:

Hoe verwerken de teksten *Ons Heren Passie* en *Vanden levene Ons Heren* de Bijbel?

Ik ben mij ervan bewust dat het 'ware' Bijbelverhaal onmogelijk te achterhalen is omdat alle verschillende Bijbelboeken de verhalen anders behandelen en omdat sommige ervan zelfs door anderen als apocrief (niet door God geïnspireerd) beschouwd kunnen worden. Mijn houvast zullen de 4 evangeliën (Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes) zijn.

Ik zal proberen mijn vraag te beantwoorden door verschillen en overkomsten te zoeken tussen de twee werken, de evangeliën en voor elk werk individueel met de evangeliën. Daarbij zal ik mij richten op: de prologen (*Ons Heren Passie*: v. 1-88, *Vanden levene Ons Heren*: v. 1-116), de passages over het Laatste Avondmaal (*Ons Heren Passie*: v. 89-191, *Vanden levene Ons Heren*: v. 1772-1945) en de passages over de kruisiging (*Ons Heren Passie*: v. 699-882, *Vanden levene Ons Heren*: v. 3026-3782). Ik behandel beide boeken (en ook de evangeliën) dus niet 100%, het is meer een steekproef. Daar waar ik dat nodig acht, zal ik een vertaling van het originele Middelnederlands geven: voor *Ons Heren Passie* zal ik dit zelf doen, voor *Vanden levene Ons Heren* hanteer ik de vertaling van Ludo Jongen en Norbert Voorwinden (2001) uit het gelijknamige boek dat ik gebruik. Voor de evangeliën gebruik ik de *Willibrordvertaling*⁸.

---

⁸ Geraadpleegd via de online Willibrordbijbel: Katholieke BijbelStichting, *De Willibrordvertaling*. 1981.

Trouw aan de Bijbel

Op het eerste gezicht lijkt het alsof *Ons Heren Passie* veel getrouwer aan de Bijbel is dan *Vanden levene Ons Heren*. Naast de continue bronverwijzingen naar de verschillende evangeliën, (wat *Vanden levene Ons Heren* niet doet en ons er telkens aan doet herinneren dat wat er staat ook daadwerkelijk uit Gods boek afkomstig is) zorgt ook de proloog voor een ‘getrouwer’ gevoel. In de proloog van *Ons Heren Passie* verzoekt de auteur de critici die tegen rijmende verzen zijn, het Latijn ernaast te leggen en indien het veel scheelt dit te melden (v. 77-82). Dit kan als een simpel verzoek gezien worden: de auteur heeft veel moeite gedaan getrouw te zijn, dus zou hij het fijn vinden als wij hem helpen met zijn missie. We zouden het zelfs als grootspraak kunnen beschouwen, („Vergelijk mijn vertaling maar met de bron, probeer maar een punt van kritiek te vinden!,,) maar bovenal geeft het subtiel aan dat het Latijn ernaast gelegd kan worden, zonder dat het veel zal verschil zal maken: het werk is erg getrouw aan het origineel. De dichter van *Ons Heren Passie* laat door zijn vergelijkingsverzoek zien dat hij vertrouwen heeft in de mogelijkheid om een bron adequaat in verzen te vertalen.⁹ Wel geeft de schrijver zelf aan dat er sprake is van reductie: hij selecteert slechts een deel (namelijk het lijden) uit het leven van Jezus. Want:

‘Som dinghen wil ic ouer slaen Want si sijn pijn niet an en gaen Om cortheit doe ic dat alleen dat men nv priset int ghemeen’ (v. 19-22)	Sommige dingen wil ik overslaan Want zij betreffen niet zijn lijden Om kortheid doe ik dat alleen Die men nu prijst in het algemeen
---	--

Hiermee geeft de schrijver meteen de geest van zijn tijd aan: kortheid is de norm, dat wordt geprezen. Zelfs in de lopende tekst kan een benadrukking hiervan gevonden worden (vreemd genoeg niet aangegeven als ‘glose’): (v. 190) ‘Dat mi te veel te scriuen waer’ (dat mij te veel te schrijven was). De dichter is niet te lui om de preek van Jezus (die kennelijk lang was) na het weggaan van Judas op te schrijven, maar hij wil het verhaal kort houden, dus

⁹ Besamusca, B.,Sonnemans, G. (ed.), *De crumen diet volc niet eten en mochte*, 1999, p. 11.

alles dat minder belangrijk is, slaat hij over. Met zijn 932 verzen is *Ons Heren Passie* dan ook zeker korter dan *Vanden levene Ons Heren* (4937 rijmverzen). Maar korthed was ook vast niet het doel van de auteur van *Vanden levene Ons Heren*: v. 34 "(...) dat wy soete ende sachte vonden.": (...) wij hebben het verhaal op een prettige en aangename wijze verwoord." Het is echter niet meer dan logisch dat *Ons Heren Passie* korter is, het beperkt zich tot het lijden en dit zal dan ook een kortere tekst tot gevolg zal hebben.

Hoewel de schrijver/kopiist/gebruiker van *Ons Heren Passie* met zijn bronverwijzingen erg nauwkeurig aan het werk schijnt te zijn geweest, was hij dit niet bij de passage over de voetenwassing door Jezus (v. 121-148) bijvoorbeeld. Hij schrijft deze passage toe aan het evangelie van Marcus. Dit evangelie is echter niet de bron, er komt geen voetenwassing aan bod bij Marcus, het evangelie van Johannes (13,3-17) is de ware bron. Verder noemt *Ons Heren Passie* bij de voorbereiding van het paasmaal wel de man met de kruik water die Johannes en Petrus moeten volgen en de vraag om een zaal, maar vertelt niets verder over de man die een zaal zal wijzen die ingericht is en de opdracht dat ze die dan klaar moeten maken (terwijl de bronverwijzing "Marcus" een evangelie aangeeft dat dit detail wel vertelt: Mc 14,15 "Hij zal jullie een ruime bovenzaal wijzen, die ingericht is en op orde gebracht. Maak het daar voor ons klaar.")).

Maar dit alles doet natuurlijk geen afbreuk aan het getrouw zijn aan de Bijbel: de verwijzing is weliswaar verkeerd, wat details worden niet verteld, maar de passage komt nog steeds uit een van de evangeliën.

Dat *Ons Heren Passie* bronverwijzingen geeft en *Vanden levene Ons Heren* niet, kan aangeven dat *Ons Heren Passie* een aaneenrijging van passages uit de evangeliën is, afgewisseld met glossen (uitwijdingen/uitleg/commentaar). *Vanden levene Ons Heren* geeft geen bronverwijzingen en lijkt meer een coherent geheel t.o.v. *Ons Heren Passie*. Het voegt dan ook elementen toe om tot dit geheel te komen.

Om dit te illustreren, heb ik hieronder achter de vertaling van Jongen en Voorwinden (2001) aangegeven in hoeverre de auteur de evangeliën gebruikt.

Voorbeeld ter illustratie hoe globaal *Vanden levene Ons Heren* omgaat met de evangeliën.

Witte Donderdag (voorbereiding van het paasmaal) v. 1772-1797:

“Toen brak **Witte** (eigen invulling, verwijzing eigen tijd?) **Donderdag** (eigen invulling, verwijzing eigen tijd?) De evangeliën zijn niet specifiek over op welke dag de voorbereiding plaatsvindt: “dag van het feest van de ongedesemde broden” (Mt 26,17 en Mc 14,12), “Toen brak de dag van de ongedesemde broden aan” (Lc 22,7)) aan. Onze Heer **stond van zijn bed op**. (eigen invulling, onvindbaar) Hij had zijn leerlingen **verzameld** (eigen invulling, onvindbaar) en sprak hen **vriendelijk** (eigen invulling, emotietoekenning/sfeertoeckenning) toe: - “Mannen, gaan jullie maar vast naar de stad. Mannen, luister wat Ik jullie zeg; Ik wil dat het volgende gebeurt. Koop **levensmiddelen voor ons, maar niet te veel** (eigen invulling, onvindbaar, soberheid?) en zoek een **mooie** (eigen verwoording van Mc 14,15 en Lc 22,12: een ruime bovenzaal, die ingericht is (en op orde gebracht)) zaal waar we vanavond kunnen verblijven **zonder last te hebben van ruzies en vechtpartijen** (eigen invulling, onvindbaar). Daar wil Ik **vanavond samen met jullie** (eigen invulling, saamhorigheid/emotietoekenning) het paasmaal gebruiken, **zoals de wet voorschrijft** (eigen invulling, verwijzing eigen tijd? Als men “moeten” in Lc 22,7 “(...)de dag waarop het paaslam geslacht moest worden.” beschouwt als ‘moeten door een wet’, kan er gezegd worden dat dit geen eigen invulling is, omdat die wet er toen blijkbaar al was. Het is echter beter voor te stellen dat de auteur hier even refereert aan het boek Exodus. Exodus 12,1-12 en 43-51, vertelt namelijk dat God tot Mozes en Aäron sprak over (de voorschriften) van het paasfeest). Ze deden **precies** (eigen invulling, benadrukking loyaliteit/consequent) wat Hij hun had opgedragen (Mt 26,19). Ze gingen **zwijgend** (eigen invulling, benadrukking soberheid/gefocust) naar de stad; **ieder van hen kocht etenswaren waar hij ze maar aantrof** (eigen invulling, haastigheid/Jezus zei niet waar ze het moesten kopen) en maakte ze **meteen** (eigen invulling, benadrukking harde werkers/goede mentaliteit) klaar (Mt 26,19, Mc 14,16 en Lc 22,13). Toen het al laat op de avond was, **kwamen ze Onze Heer vragen: “Heer, hoe laat wilt U gaan eten?”** **Onze Heer antwoordde: “Zo meteen, zoals jullie wensen.”** (eigen invulling, saamhorigheid, denkt aan hun wensen) Ze gingen **zonder te treuzelen** (eigen invulling, benadrukking harde werkers/goede mentaliteit) aan de slag en **deden wat hun Heer hun had bevolen** (Mt 26,19). **Ze stelden de tafels op en zetten er kaarsen op, brood, schalen en een beker** (eigen invulling, misschien ter illustratie van een traditionele tafel, voorstelling hoe het eruit zag).

Vanden levene Ons Heren voegt 'ontbrekende elementen' toe en is in dat opzicht minder getrouw aan de Bijbel. De Bijbel kan vergeleken worden met een film: de scènes zijn een momentopname, een tafel is gedekt, maar het dekken zelf werd niet getoond, de actie zelf is namelijk ondergeschikt. *Vanden levene Ons Heren* omschrijft dit dan wel, ook al zegt het origineel hier niets over. Kortom: *Vanden levene Ons Heren* vult in wat impliciet is in de Bijbel.

Voegt *Ons Heren Passie* dan niets zelf toe? (v. 105-120:)

DEs **donredaechs** (eigen invulling, verwijzing eigen tijd? De evangeliën zijn niet specifiek over op welke dag het plaatsvindt: "dag van het feest van de ongedesemde broden" (Mt 26,17 en Mc 14,12), "Toen brak de dag van de ongedesemde broden aan" (Lc 22,7))

tot ihesum spraken¹⁰

Sijn ionghers

waer si soudén maken (Mt 26,17: "(...) kwamen de leerlingen Jezus vragen: 'Waar wilt U dat wij het paasmaal voor U voorbereiden?'", Mc 14,12: "(...)zeiden zijn leerlingen tegen Hem: 'Waar wilt U dat wij voorbereidingen gaan treffen voor het paasmaal?'", Lc 22,9: "'Waar wilt U dat we het voorbereiden?' vroegen ze Hem.")

Een auontmael alst was gheset

Vant **paeschlam** (Mc 14,12: "(...) wanneer men het paaslam slachtte (...) en Lc 22,7: "(...) de dag waarop het paaslam geslacht moest worden.") inder **ouder wet** (eigen invulling, verwijzing eigen tijd? Als men net als bij "moeten" in Lc 22,7 "(...)de dag waarop het paaslam geslacht moest worden." beschouwt als 'moeten door een wet', kan er gezegd worden dat dit geen eigen invulling is, omdat die wet er toen blijkbaar al was. Het is echter beter voor te stellen dat de auteur hier even refereert naar het boek Exodus. Exodus 12,1-12 en 43-51, vertelt namelijk dat God tot Mozes en Aäron sprak over (de voorschriften) van het paasfeest.)

---

¹⁰ Bij het begin geeft de auteur van *Ons Heren Passie* aan dat dit stuk ontleend is aan het evangelie van 'Matheus'.

Ihesus antwoerd hoer meester goet

Marcus

V sal thant comen te ghemoet

Tiherusalem (eigen invulling, verduidelijking wellicht welke stad: Mt 26,18: “(...) ‘Ga naar de stad (...)”, Mc 14,13: “(...)‘Ga naar de stad.”, Lc 22,10: “(...)als je de stad inkomt(...))” al in die stat

Een **man** die draecht een **water vat**

Volcht hem waer dat hi ynne gaet (Mc 14,13, Lc 22,10)

End segt het is **des meesters raet** (Mc 14,14, Lc 22,11)

Dat ghi hem toe bereyd een zael

Daer hi mach doen sijn auontmael

Doe ghinghen **jan end pieter beyd**

dat hi dese twe s]

(Lc 22,8: “Jezus stuurde Petrus en Johannes eropuit(...))”

End **vondet al als ihesus seyde**

dat seit lucas all]

(Mc 14,16: “Ze troffen het aan zoals Hij hun gezegd had (...)”, Lc 22, 13: “(...) en troffen het zo aan als Hij hun gezegd had (...)”)

Des auonts ghinc daer ihesus in

Alst was bereit mit sijn ghesin

Drie mogelijke eigen invullingen is vergeleken met de zestien van *Vanden levene Ons Heren* erg weinig, maar bevat *Ons Heren Passie* dus wel degelijke enkele eigen invullingen. We kwamen net al tegen dat v. 190: ‘Dat mi te veel te scriuen waer’ niet als ‘glose’ was aangegeven. We kunnen deze toevoeging/eigen invulling ook als voorbeeld zien van versvulling, iets waar de dichter voor wilde waken. Het lastige is dat veel van de niet onder ‘glose’ aangegeven toevoegingen ook als vertellerscommentaar te lezen vallen. V. 109:

‘meester goet’, v. 128: ‘O mensch sich an wat god nv doet’, v. 150 ‘tis wonder groot’ en v.191 ‘dat suldi weten’ zijn enkele van de twijfelgevallen.

Wat betreft versvulling zijn er dus niet al te duidelijke voorbeelden, maar een duidelijk voorbeeld van het veranderen van de volgorde omwille van het rijm is v. 700: ‘in griex. hebrieus. end in latijn.’. Dit vers verwisselt de originele indeling van de brontekst (Johannes 19,20: “(...) in het Hebreeuws, in het Latijn en in het Grieks.”). Maar omdat ‘latijn’ mooi rijmt op ‘tytelkijn’ (v. 699), staat deze plotseling aan het eind van de opsomming.

Ons Heren Passie lijkt dus getrouwer aan de Bijbel dan *Vanden levne Ons Heren*, maar dit betekent niet dat het geheel 100% trouw is aan de Bijbel (er zitten immers ‘glosen’ tussen) en de auteur nooit iets toevoegt aan het verhaal.

Verteltechniek

Natuurlijk is een verhaal vertellen niet het (enige) doel van de auteurs van beide teksten. Vele passages (bij *Ons Heren Passie* sneller te herkennen, omdat ze aangegeven zijn als 'glose') zijn namelijk bedoeld om de nadruk te leggen op wat een nederig mens Jezus was, hoe hevig zijn lijden was, hoe belangrijk zijn kruisdood voor de mensheid was, hoe veel verdriet dit Maria deed, enz. Emotie(opwekking) speelt dan ook een belangrijke rol in de verteltechnieken van beide auteurs.

De auteur van *Ons Heren Passie* "hoopt dat de mensen, door kennis te nemen van de lijdensgeschiedenis van Jezus, zullen leren hoe ze moeten leven en hoe ze zich moeten voelen. Deze levenshouding zal God behagen en zal hen later in de hemel brengen. En daar is het de auteur, die gefocust is op het heil van de mensen, om te doen."¹¹

Zoals gezegd gebruikt *Ons Heren Passie* de glossen om het belang van Jezus' lijden en sterven nog nader te accentueren:

'Een weynich wil ic hier nv toeuen Om horen wil die gloes behoeuen Het is hier voertijts dic ghesciet Dat veel luud hadden groet verdriet Mer nie en las ic druc so groet Dat zwete mochte maken roet'	Bij dit gedeelte wil ik even stilstaan omwille van hen die uitleg nodig hebben. Het is vroeger al vaak voorgekomen dat veel mensen groot verdriet hadden, maar nog nooit las ik dat het zo erg was dat zweet rood werd.
---	--

en de exegese (uitleg) volgt erna (v. 243-248):

'Nu moech wijt sien bi dese reden Dat god heeft alre meest gheleden Ey wopen ouer onse zonden Dat si ghenesen niet en conden Die heer en soudet so becopen	We kunnen dit verklaren uit het feit dat God het allermeeste heeft geleden. Helaas voor onze zonden. Omdat zij niet uitgeboet konden worden, Of de Heer moest er zo voor boeten,
--	--

---

¹¹ Boersema, G., e.a.: 'Ons Heren Passie' 2009, p. 181.

Dat hi most zweeten bloedich droepen'	dat Hij bloeddruppels moest zweeten.
---------------------------------------	--------------------------------------

Ook in *Vanden levene Ons Heren* is dit te vinden: v. 2012-2015:

'Dat si u condich alle gader Dat Hi es Here ende Vader. Maer daer omme ontraet Hi de doet dan, Dies Hi was vleeschelijc als I man.'	"U moet allemaal weten dat Hij Heer en Vader is. Daarom was Hij echter niet minder bang voor de dood, omdat Hij ook een menselijk lichaam had."
--	---

Ons Heren Passie lijkt de emotieopwekking grotendeels te laten gebeuren in de aangegeven 'glosen', zo maakt de schrijver dan ook de opmerking: 'Hoe moechstu nv dijn tranen houwen In dit ontfermelic aenscouwen'. Enige uitzonderingen zijn subjectieve adjectieven als: v. 103: 'zuete heer' en v. 109: 'meester goet'. De benadrukking van het goede karakter (van Jezus) zorgt voor sympathie en wekt emotie op zodra er iets ernstigs met de persoon gebeurt.

De auteur van *Vanden levene Ons Heren* echter laat de emotieopwekking ook doorwerken in het verhaal zelf (al zijn er in *Vanden levene Ons Heren* gemakkelijk stukken te markeren als 'glosen') door middel van verdriet opwekkende omschrijvingen (personages zijn verdrietig, dus wij ook). Hierbij kan gedacht worden aan:

v. 1825:	"Zijn leerlingen waren allemaal diep bedroefd." (‘Sine jongeren hadden alle seer’)
v. 1944:	"Zij waren bedroefd" (‘Si waren in rouwe’)
v. 1977:	"weende Onze Heer uit het diepste van zijn hart" (‘Onse Here weende al dat Hi mach.’)
v. 1979:	"schreide hij bittere tranen"

	'vele jammerlike dat Hi screit'
--	---------------------------------

maar ook de adjectieven:

v. 1775/1908:	'soete (tale)' "vriendelijke (woorden)"
v. 1862:	('Hi dede) wale' "(Hij handelde) op de juiste manier (...)"
v. 1868:	'met bliden wille oetmoedelike "Blijmoedig en nederig"
v. 1909:	'(Hi nam orlof) scone ende wale'. (Hij nam) op keurige en nette wijze (afscheid)
v. 3048:	'(Onse) Lieve (Here)'

werken mee in het opwekken van emotie.

Een vriendelijk, welgemanierd (en dus sympathiek) persoon zal gruwelijk doodgemarteld worden en dat is zielig. *Vanden levene ons Heren* maakt ook gebruik van gesprekken om emotie op te wekken. Jezus wordt namelijk niet alleen opgehemeld door bijvoeglijk naamwoorden, maar ook in gesprekken, bijvoorbeeld door Petrus in v. 1879: "Ghi sijt so minlic ende so soete." (U bent zo vriendelijk en zo aardig) en v. 1882: "Ghi sijt so wetende ende soe vroet." Maar ook het lange weeklagen en het lange gebed van Jezus zijn medelijdenopwekkend, zeker omdat Jezus zo bang is voor de dood dat hij niet meer lijkt te willen sterven voor de zonden van alle mensen (v. 2002: "Als het is voorbeschikt, laat het dan toch niet geschieden"), met als climax v. 2018-2039 waar Jezus de dood toespreekt. Ook de langste weeklacht moet niet vergeten worden: de weeklacht van Maria (v. 3277-3513) die nergens in de evangeliën voorkomt.

Afgezien van het opwekken van verdriet, komt het opwekken van een negatieve emotie ook zeker voor met betrekking tot de joden en Judas.

Joden	
v. 1750/1768:	'donwettege' "goddeloze"
v. 1768:	'wreet ende fel' "wreed en gemeen"
v. 3082:	'onwerdich ende sot' "nietswaardige dwazen"

Judas	
v. 1750/1829:	'donwettege' "goddeloze"
v. 1901:	'ghiereghe' "gierige"
v. 2088:	'quade' "verdorven"
v. 2089:	'fellen' "kwaadaardige"
v.2092:	'vele sondich' "ontzettend zondige"
v. 2093:	'so caytijf ne was nie man, no wijf! "zo verdorven was nimmer man of vrouw!"
v. 2096:	'vermalendide' "verdorven"
v. 2100:	'onwerder dan I hont' "verachtelijker dan een hond"
v. 2102:	'vermalendijt caytijf' "vervloekte ellendeling"
v. 2106:	'quade leckere' "smerige schoft"
v. 2107:	'fel onwert, gierich treckere' "verachtelijke snoodaard, inhalige dief"
v. 2114:	'caytijf' "ellendeling"

De auteur is dol op negatieve adjectieven en geeft zelfs een hele passage commentaar op Judas. (v. 2088-2113)

Ook hier zijn de gesprekken weer een handig hulpmiddel om nog meer emotie op te wekken, dit keer in de toespraak van Jezus: v.1805-1807/1812/1813/1816 '(...) maer uwer een es sduvels kint. Hi es vermesamt ende verloren, hem ware beter ne ware hi geboren. (...) Hi es vreisam ende fel, Mi te verradene es hi snel. (...) Hi es ewelike verloren, donreyne hille heeft hi vercoren. Hi es onwettich ende versworen, hem waer beter ne waer hi geboren.'

Naast emotie, valt de tijdsbeschrijving in de teksten ook op, waar *Ons Heren Passie* afwisselend precies en dan weer omschrijvend de tijd aanduidt. Eerst omschrijvend: 'Op een tijt sciedet hier te voren' v. 89/90, 'Nae twee daech sellet sijn die dach Datment paeschlam te eten plach.' v. 91-93 en dan weer precies: v. 105 'Des donredaechs', v. 823, 'An sessen voert tot neghen toe' en v. 825 'doe noen began'. De laatste twee tijdsaanduidingen staan echter in de Bijbel, dus qua getrouwheid hoort de schrijver deze tijdstippen ook te noemen.

Vanden levene Ons Heren heeft continu zeer precieze tijdsaanduidingen: "De volgende ochtend was het Palmzondag" (v. 1504), "Dit vond plaats omstreeks zes uur 's ochtends." (v. 2588), "Het liep tegen de ochtend" (v. 3027), "Het was omstreeks het middaguur dat de dief zijn zonden opbiechtte" (v. 3265/3266) en "Het was drie uur in de middag"(v. 3627). Omdat dit zo opvallend is, kan het zijn dat de auteur dit gedaan heeft om de indruk te geven goed geïnformeerd te zijn (hij kent het verhaal ontzettend precies), maar dit kan ook gedaan zijn om de lezer de chronologie duidelijk te maken.

Verder is het opmerkelijk dat de auteur van *Vanden levene Ons Heren* aanspreekvormen en middeleeuwse gebruiken uit de eigen tijd gebruikt. Hierbij kan gedacht worden aan v. 2376: het bijeenroepen van leenmannen en verwanten voor een raadsvergadering, het dragen van een lauriertwijn als teken dat men een vrijgeleide heeft (v. 1924), de vermelding van de mis in v. 1436 en natuurlijk ook de verwijzing hoe men de mis uit moet voeren (v. 1854/1855). Dit zijn allemaal anachronismen, de mis heette immers toen nog niet zo/bestond toen nog niet. Uiteraard is de term 'witte donderdach' v. 1772 hier ook een voorbeeld van. Een twijfelgeval vormt het woord 'brief' in v. 3067, dit kan immers ook opschrift betekenen. Mediaevalisering en anachronismen doen zich ook voor, hierbij kan gedacht worden aan de hogepriester

Kajafas die bisschop wordt genoemd (v. 2318), maar ook aan Pilatus, die zichzelf 'meyer' noemt (v. 2720: rentmeester). Ook ridders (v. 3903) is een mediaevalisering.

Een logische vraag om te stellen is: waarom doet de auteur van *Vanden levene Ons Heren* deze verwijzingen naar de eigen tijd? Om de vraag te beantwoorden moeten we terugdenken aan de wijze waarop de auteur het verhaal verwoord heeft: v. 34 "(...) dat wy soete ende sachte vonden.": (...) wij hebben het verhaal op een prettige en aangename wijze verwoord." Op welke manier is dat? Het valt op dat er vaak herhaald wordt. V. 2014/2015: "Daarom was hij echter niet minder bang voor de dood, omdat Hij ook een menselijk lichaam had." en "Omdat hij mens was, was Hij zeer bang." volgen elkaar na slechts één regel op. Copulatieve herhaling, iets dat een kenmerk is van de volkskunst.¹²

De auteur gaat er in de proloog vanuit dat men de "gedichten over (...) Roeland en Olivier, over Alexander en Ogier, over Walewein (...), over Diogenes (...) en over Pyramus" kent. Het publiek kende dus zeer waarschijnlijk verhalen zoals de Karelepiek (Roeland, Olivier, Ogier) en de Arthurromans (Walewein). Een aangename manier om een verhaal voor dit publiek te verwoorden is dus in een soortgelijke structuur als die van de middeleeuwse ridderepiek. We zien dit ook terug in bijvoorbeeld de proloog. De proloog begint met de vergelijking dat het boek een onooglijk kistje is, waar een kostbaar sieraad (namelijk wijsheid) in opgesloten ligt. Dit doet sterk denken aan een queeste: vind de 'sleutel' en bevrijd de wijsheid. Tegelijkertijd geeft het aan dat het loont om dit boek te lezen, anders dan zo 'meneghe riime (...) die ter zielen luttel smaect' (v. 5/6). Een ander aspect is de overtreffende trap. In ridderromans is iemand de mooiste, de sluwste, de dapperste, de slechtste, etc. Over Maria Magdalena wordt dan ook in *Vanden levene Ons Heren gezegd*: v. 1399 'so besondicht wijf ne was ne gene.' Ook dit wordt herhaald: Judas: v. 2092-2093 'O Judas, vele sondich lijf, so caytijf ne was nie man, no wijf!' ("O Judas, ontzettend zondige mens, zo verdorven was nimmer man of vrouw!").

De kritiek van de auteur van *Ons Heren Passie* op v. 1399 over Maria Magdalena (eerder Izabel of Herodyas komen in aanmerking voor zondigste vrouw ooit (v. 40-50)) wordt dus teniet gedaan door het doel dat de schrijver van *Vanden levene Ons Heren* nastreefde: de

---

¹² Beuken, W.H., *Vanden levene Ons Heren*, 1968, p. 66.

tekst laten lijken op een tekst die zijn publiek als prettig/aangenaam ervaart. Bovendien kan het ook zijn dat de auteur haar echt de meest zondige vrouw vond, dit is slechts een mening en geen feit dat ontkracht kan worden als iemand het echt van mening is. (Bedenk wel dat de schrijver van *Vanden levene Ons Heren* niet op de kritiek in kon gaan, er zit namelijk ongeveer 100 jaar verschil tussen de twee teksten).

Waar *Ons Heren Passie* zich richt op het lijden van Jezus, doet *Vanden levene Ons Heren* dit ook, maar subtieler. *Ons Heren Passie* selecteert alleen de passages over het lijden van Jezus, waar *Vanden levene Ons Heren* besloot andere passages wel toe te voegen, alleen wordt daar minder tekst aan besteed. Jongen en Voorwinden (2001) hebben dit preciezer geobserveerd en kwamen uit op een ongeveer 30% - 70% verdeling. De week van de intocht in Jeruzalem tot de graflegging beslaat volgens hen namelijk ongeveer de helft van *Vanden levene Ons Heren* (v. 1510-3866) en de graflegging, de nederdaling naar de hel en de verlossing nemen bijna 20% van de tekst in beslag (v. 3867-4739).

Verschillen en overeenkomsten tussen *Ons Heren Passie* en *Vanden levene Ons Heren*

Prologen (OHP: v. 1-88; VdIOH: v. 1-116)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de prologen van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Beide teksten beginnen met een proloog: een voorrede/voorwoord op het eigenlijke verhaal. Allebei benadrukken ze het belang van hun tekst, het is veel waardevoller dan: een liedje (*Ons Heren Passie*: v. 69-74: 'Waert dat men song een ydel liet Die som en souden rusten niet Eer sijt te mael van buten leerden Twaer beter veel dat si studeerden Die passie ende daer op ghisten Dat si se doch van buten wisten.') of gedichten over veldslagen, over liefde en over allerlei personen die we niet kennen (*Vanden levene ons Heren* v. 5-17). Ook leveren beide prologen kritiek: *Ons Heren Passie* op (zeer waarschijnlijk) *Vanden levene Ons Heren* en *Vanden levene Ons Heren* op ridderromans.

Ondanks dat ik hieraan voorafgaand (p. 19) heb gezegd dat *Ons Heren Passie* meer gespist is op een publiek dat ridderromans gewend is, hebben beide teksten in het algemeen hetzelfde publiek: een lekenpubliek. *Ons Heren Passie* zegt in v. 15-17: Hierom wil ik zo hier uitleggen, zijn lichaamslijden voor eenvoudige mensen zoals het in het evangelie staat. Apart is dat de auteur pas achtendertig regels later verklaart wat hij verstaat onder 'eenvoudige mensen'. V. 55-68 vertelt dat het boek als hulp dient voor mensen die geen Latijn begrijpen, het verhaal niet kennen en voor mensen die niet kunnen lezen. *Vanden levene ons Heren* geeft aan dat zijn Nederlands voor leken bedoeld is (v. 39-45: " Ofschoon priesters in het Latijn over zijn geboorte en lijden voorlezen, begrijpen leken dat Latijn nauwelijks. Daarom wil ik die zaken in het Nederlands aan het gewone volk kond doen, opdat het onze Heer in de Hemel zal vereren.").

Opmerkelijke verschillen tussen de prologen van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Ons Heren Passie begint met een aanroep: “O mensch, o edel creatuer”, maar dit is niet de gebruikelijke aanroep tot een God of muze. Het is meer een oproep om dankbaar te zijn dat God zijn enig kind liet sterven voor ieders zonde. *Vanden levene ons Heren* begint ‘ridderlijker’ (de schatkistvergelijking), om het publiek aan zich te binden.

Waar de auteur van *Ons Heren Passie* ons probeert te overtuigen dat zijn tekst wel raakt aan het origineel, volstaat het voor de schrijver *Vanden levene Ons Heren* klaarblijkelijk om te zeggen dat degene die het werk bedacht en op schrift stelde een klerk was.

Het voorbeeld van de versvulling (kritiek die in de proloog van *Ons Heren Passie* staat, maar pas in v. 1400-1401 van *Vanden levene Ons Heren* aan bod komt) is nog niet behandeld. Er staat inderdaad niet in de evangeliën dat Jezus in Simons huis predikte en onderwees, dus kan dit het eerste argument zijn van de schrijver van *Ons Heren Passie*. Er staat slechts in de evangeliën: “Toen Jezus in Betanië was, in het huis van Simon de melaatse, (...) terwijl Hij aan tafel was.” (Mt 26, 6), “Toen Hij in Betanië was, in het huis van Simon de melaatse, en daar aanlag, (...)” (Mc 14,3), “Een van de farizeeën vroeg Hem om te komen eten. Hij kwam in het huis van de farizeeër en ging aan tafel.” (Lc 7,36) en “Toen Jezus in Betanië was, in het huis van Simon de melaatse, (...) terwijl Hij aan tafel was.” (Joh. 26,6). De auteur van *Vanden levene Ons Heren* kan hier echter tegenin brengen dat Jezus’ uitleg (de vrouw deed iets goeds) gezien kan worden als een onderwijzing en een prediking.

Ondanks dat *Vanden levene Ons Heren* aangeeft dat het voor een lekenpubliek bestemd is, zegt de auteur wel: v. 89/99: ‘Elke onser neme hier exempel an, pape, leec, wijf ende man.’ Blijkbaar behoort de priester zelf ook tot het publiek (al hoewel niet de gehele tekst na de proloog tot hem gericht is: v. 1220: ‘vleiet die papen, eet die clerke; (...) ghehoert uwen pape eer yemen el (...)’). Bij *Ons Heren Passie* heb ik dit niet kunnen ontdekken.

Judas maakt het plan om Jezus over te leveren (OHP v. 99-104; VdIOH v. 1742-1771)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de planpassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Ons Heren Passie noemt het bedrag waar Judas Jezus om verraadt ‘dertich penning min noch meer’ (v. 104). Dit geeft aan dat dat exact het bedrag was. Dit is in overeenkomst met *Vanden levene ons Heren*: ‘dertich penninge selverijn’ (v. 1765).

Vanden levene Ons Heren lijkt in het begin meer de duivel de schuld te geven van Judas’ verraad dan Judas zelf. V. 1743 vertelt namelijk: “(...) hij moest de inblazingen van de duivel opvolgen.” Hij moest het; hij kon niet anders, hij was misschien zelfs bezeten?” *Ons Heren Passie* v. 182 vertelt: ‘Doe wort hi rechteuoert beseten.’, al is dit citaat misschien wat zwakker qua het element dat Judas echt niet anders kon.

Vanden levene Ons Heren lijkt in het begin meer de duivel de schuld te geven van Judas’ verraad dan Judas zelf. V. 1743 vertelt namelijk: “(...) hij moest de inblazingen van de duivel opvolgen.” Hij moest het; hij kon niet anders, hij was misschien zelfs bezeten?” Dit komt allemaal overeen met *Ons Heren Passie* v. 182: ‘Doe wort hi rechteuoert beseten.’

Opmerkelijke verschillen tussen de planpassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Opvallend is dat bij *Vanden levene Ons Heren* Judas zijn verraad in stilte mogelijk wil maken: v. 1760/1761: ‘ochtic uwen wille van desen man volbringe stille (...)’. *Ons Heren Passie* spreekt hier niet van.

Vanden levene Ons Heren legt er de nadruk op dat Judas een van de twaalf apostelen was: v. 1751: ‘(...) die een der 12 apostolen was.’ *Ons Heren Passie* doet dit niet.

Voorbereiding van het paasmaal (OHP: v. 105-119; VdIOH: v. 1772-1797)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de paasmaalvoorbereidingspassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Opvallend aan deze passage is dat zowel *Ons Heren Passie* als *Vanden levene Ons Heren* beginnen met de specifieke dag: donderdag. Voor *Ons Heren Passie* is dit 'donredaechs' (v. 105) en voor *Vanden levene Ons Heren* is dit 'witte donderdach' v. 1772.

Zowel *Ons Heren Passie* als *Van den levene Ons Heren* spreken van een paaswet. *Vanden levene Ons Heren*: "(...) het paasmaal gebruiken, zoals de wet voorschrijft." (v. 1785) en *Ons Heren Passie*: '(...) Een auontmael alst was gheset Vant paeschlam inder ouder wet.' (v. 107/108)

Opmerkelijke verschillen tussen de paasmaalvoorbereidingspassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

In *Vanden levene Ons Heren* spreekt Jezus zijn leerlingen toe: v. 1774/1775: 'Sine jongeren Hi gegadert heeft, soete tale Hi hen allen segt.' Dit in tegenstelling tot *Ons Heren Passie* waar de leerlingen aan Jezus vragen waar zij het paasmaal moeten voorbereiden: *Ons Heren Passie* v. 106: '(...) tot ihesum spraken Sijn ionghers waer si souden maken'.

In *Vanden levene Ons Heren* geeft Jezus veel gerichter/specifiekere instructies dan in *Ons Heren Passie*. Dit heb ik al aangegeven qua eigen invulling bij het kopje **Trouw aan de Bijbel**.

In *Vanden levene Ons Heren* lijkt het alsof alle leerlingen naar de stad gaan, (v. 1774 'sine jongeren Hi gegadert heeft, (...). "Kinder," seit Hi, "gaet bat voert (...). Sie daden alle sinen wille. Si gingen in die stat (...)'). In *Ons Heren Passie* zijn het echter alleen Petrus en Johannes die eropuit gaan (v. 117: 'Doe ghinghen jan end pieter beyd').

Het laatste avondmaal (OHP: v. 119-191; VdIOH: v. 1797-1945)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de avondmaalpassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

Zowel *Ons Heren Passie* v. 121-147 als *Vanden levene Ons Heren* v. 1862-1899 spreekt van de voetwassingspassage van Johannes.

Ons Heren Passie en *Vanden levene Ons Heren* vertellen beide dat de leerlingen vragen of zij de verrader zullen zijn. *Ons Heren Passie* v. 169: "End vraechden elc bi sonderling of hem die boesheit ouer ghing" en *Vanden levene Ons Heren* v. 1826: "Om de beurt stonden ze op en vroegen: "Ben ik het soms?"".

Opmerkelijke verschillen tussen de avondmaalpassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

De volgorde van gebeurtenissen in de twee teksten verschilt erg. Bij *Vanden levene Ons Heren* komt Jezus eerst met de mededeling dat er een verrader is en dan legt hij de symboliek van alles (het brood en de wijn) uit. Bij *Ons Heren Passie* wordt na de maaltijd eerst de symboliek uitgelegd en dan pas komt de mededeling dat er een verrader is.

De kruisiging (OHP: v. 699-882; VdIOH: v. 3026-3782)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de kruisigingspassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

In *Ons Heren Passie* v. 836 en *Vanden levene Ons Heren* v. 3651 proeft Jezus van het drankje dat hem wordt aangereikt.

Ons Heren Passie v. 833 en *Vanden levene Ons Heren* v. 3644 zijn het erover eens dat het drankje dat Jezus aangeboden kreeg azijn met gal was. Dit was overigens een primitieve vorm van anesthesie: een soort verdoving.¹³

Opmerkelijke verschillen tussen de kruisigingspassage van Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren

In *Ons Heren Passie* v. 709 en John 19,23/24 wordt de kleding van Jezus verdeeld in vieren en zijn lijfrok (v. 711-714) verloot. *Vanden levene Ons Heren* noemt echter geen aantal waardoor de kleding verdeeld wordt en de lijfrok wordt ook niet genoemd.

In *Ons Heren Passie* beslist Pylates het lot van Jezus (v. 590) en plaatst hij het opschrift bij het kruis (v. 699). Maar de centurio (niet Pylates) wordt angstig wanneer de aarde beeft. Bij *Vanden levene Ons Heren* is het wel Pylates die alles 'doet' (v. 2831/2832, v. 3067, v. 3713). Dit heeft de auteur zeer waarschijnlijk gedaan omdat het fijner is om minder personages te hebben: dit kan verwarrend en dus onaangenaam zijn voor het publiek.

---

¹³ Grosheide, F.W.: *Het heilig evangelie volgens Mattheus*. 1954, p. 430.

Verschillen en overeenkomsten tussen *Ons Heren Passie/Vanden levene Ons Heren* en de evangeliën

Judas maakt het plan om Jezus over te leveren (OHP v. 99-104; VdIOH v. 1742-1771; Mt 26,14-17; Mc 14,10-12; Lc 22,3-7; John 13,2)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de planpassages

Vanden levene Ons Heren lijkt in het begin meer de duivel de schuld te geven van Judas' verraad dan Judas zelf. V. 1743 vertelt namelijk: "(...) hij moest de inblazingen van de duivel opvolgen." Hij moest het; hij kon niet anders, hij was misschien zelfs bezeten?" en Johannes 13,2: "De duivel had inmiddels iemand ertoe aangezet Hem over te leveren: Judas, de zoon van Simon Iskariot." Dit komt allemaal overeen met Lc 22,3: "Toen nam de satan zijn intrek bij Judas (...)" en *Ons Heren Passie* v. 182: 'Doe wort hi rechteuoert beseten.', al zijn deze twee citaten wat zwakker qua het element dat Judas echt niet anders kon.

Opvallend is dat bij *Vanden levene Ons Heren* Judas zijn verraad in stilte mogelijk wil maken: v. 1760/1761: 'octic uwen wille van desen man volbringe stille (...)'. Die toevoeging 'in stilte' vinden we ook bij Lc 22,6: "(...) zonder dat de mensen het merkten".

De evangeliën leggen de nadruk op het feit dat de verrader (Judas) een van de twaalf discipelen was: Mt 26,14 "Toen ging een van de twaalf (...)", MC 14,10: "Judas Iskariot, een van de twaalf (...)" en Lc 22,3 "die behoorde tot de kring van de twaalf." *Vanden levene Ons Heren* doet dit ook: v. 1751: '(...) die een der 12 apostolen was.'

Opmerkelijke verschillen tussen de planpassages

Zoals verteld (p. 23) noemt *Ons Heren Passie* het bedrag waar Judas Jezus om verraadt 'dertich penning min noch meer' (v. 104). Dit geeft aan dat dat exact het bedrag was. Dit is in overeenkomst met Mt 26,15: "Ze telden dertig zilverstukken voor hem uit." Ook *Vanden levene ons Heren* spreekt van het getal dertig, maar voegt er ook nog goud aan toe: 'silver ende gout, dertich penninge selverijn' (v. 1765). Dit is echter in geen van de evangeliën te vinden en is dus niet getrouw aan de Bijbel. De andere evangeliën die ook over Judas' verraad spreken, vertellen slechts dat er een geldbelofte is gedaan: Mc 14,11 "(...) en ze beloofden hem geld te geven." en Lc 22,5 "(...) en spraken af hem geld te geven."

Apart is dat de evangeliën allen (behalve Johannes die niets over het begin van Judas' verraad vertelt) benadrukken dat Judas een gunstig moment zocht om Jezus over te leveren. Mt 26,16 "Vanaf toen zocht hij een gunstig moment om Hem over te leveren.", Mc 14,11 "Hij zocht naar een goede gelegenheid om Hem over te leveren." en Lc 22,6 "(...)en zocht naar een goede gelegenheid om Hem aan hen over te leveren zonder dat de mensen het merkten." Zowel *Ons Heren Passie* als *Vanden levene Ons Heren* zeggen hier niets over. In stilte (net behandelt als overeenkomst tussen Lc 22,6 en *Vanden levene Ons Heren* v. 1760/1761) iets doen beschouw ik niet als een gunstig moment zoeken, maar meer als stiekem iets doen.

Vorbereiding van het paasmaal (OHP: v. 105-119; VdIOH: v. 1772-1797; Mt 26,17-19; Mc 14,12-16; Lc 22,7-13) Afwezig bij Johannes.

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de paasmaalvorbereidingspassages

Opvallend aan deze passage is dat zowel *Ons Heren Passie* als *Vanden levene Ons Heren* beginnen met de specifieke dag: donderdag. Voor *Ons Heren Passie* is dit 'donredaechs' (v. 105), maar voor *Vanden levene Ons Heren* is dit 'witte donderdach' v. 1772. Opmerkelijk is dan weer dat alle evangeliën (behalve Johannes die niets over de voorbereiding van het paasmaal zegt) spreken van de dag van de ongedesemde broden. "Op de eerste dag van het feest van de ongedesemde broden" (Mt 26,17 en Mc 14,12) en "Toen brak de dag van de ongedesemde broden aan, de dag waarop het paaslam geslacht moest worden" (Lc 22,7).

Een overeenkomst tussen *Ons Heren Passie* en de evangeliën wat betreft deze passage is dat in allemaal de leerlingen aan Jezus vragen waar hij wil dat zij het paasmaal gaan vorbereiden. *Ons Heren Passie* v. 106: "(...) tot ihesum spraken Sijn ionghers waer si soudén maken", Mt 26,17: "(...) kwamen de leerlingen Jezus vragen: 'Waar wilt U dat wij het paasmaal voor U vorbereiden?'" , Mc 14,12: "(...)zeiden zijn leerlingen tegen Hem: 'Waar wilt U dat wij vorbereidingen gaan treffen voor het paasmaal?'" en Lc 22,9: "'Waar wilt U dat we het vorbereiden?' vroegen ze Hem."

Bij *Vanden levene Ons Heren* lijkt het alsof alle leerlingen naar de stad gaan (v. 1774 'sine jongeren Hi gegadert heeft, (...). "Kinder," seit Hi, "gaet bat voert (...). Sie daden alle sinen wille. Si gingen in die stat (...)'), net als bij Mt 26,19: "De leerlingen deden wat Jezus hun opgedragen had".

Ons Heren Passie vertelt dat twee leerlingen naar de stad gaan (Petrus en Johannes v. 117: 'Doe ghinghen jan end pieter beyd'), net als Lc 22,8: "Jezus stuurde Petrus en Johannes eropuit (...)". Mc 14,13 zegt: "Daarop stuurde Hij twee van zijn leerlingen eropuit (...)". Dit evangelie kan zo gezien worden dat het in overeenstemming is met het genoemde citaat uit *Ons Heren Passie* en dat uit Lucas, ondanks het ontbreken van de namen van de leerlingen die eropuit gestuurd zijn.

Zowel *Ons Heren Passie* als *Van den levene Ons Heren* spreken van een paaswet. *Vanden levene Ons Heren*: "(...) het paasmaal gebruiken, zoals de wet voorschrijft." (v. 1785) en *Ons Heren Passie*: '(...) Een auontmael alst was gheset Vant paeschlam inder ouder wet.' (v. 107/108) De auteur van *Ons Heren Passie* beweert in de bronverwijzing dat dit uit Mattheüs komt, maar daar wordt niet gesproken van een wet. Het kan dan ook gezien worden als eigen invulling door de schrijvers: een kleine verwijzing naar de eigen tijd. Een ander evangelie, dat van Lc 22,7 "(...)de dag waarop het paaslam geslacht moest worden.", kan met een beetje speling (gelezen als dat er een (oude) wet beslist dat het moet) ook de bron zijn. (Mc 14,12 spreekt slechts van "(...)wanneer men het paaslam slachtte (...)"). Het is echter beter voor te stellen dat de auteur hier even refereert naar het boek Exodus. Exodus 12,1-12 en 43-51, vertelt namelijk dat God tot Mozes en Aäron sprak over (de voorschriften) van het paasfeest. Waar de teksten eensgezind zijn, zijn de evangeliën (van Mattheüs, Marcus en Lucas) dit ook: alle spreken niet van een wet.

Opmerkelijke verschillen tussen de paasmaalvoorbereidingspassages

Zoals gezegd (p. 24) spreken *Ons Heren Passie* en *Vanden levene Ons Heren* van een donderdag (donredaechs' (v. 105) en 'witte donderdach' (v. 1772)). Daar tegenover staan de evangeliën Mattheüs, Marcus en Lucas die praten over de dag van de ongedesemde broden. "Op de eerste dag van het feest van de ongedesemde broden" (Mt 26,17 en Mc 14,12) en "Toen brak de dag van de ongedesemde broden aan, de dag waarop het paaslam geslacht moest worden" (Lc 22,7).

Het meest opvallend qua verschillen voor deze passage was de passage bij *Vanden levene Ons Heren*. Jezus spreekt zijn leerlingen toe in tegenstelling tot *Ons Heren Passie* en de evangeliën van Mattheüs, Marcus en Lucas. V. 1774/1775: 'Sine jongeren Hi gegadert heeft, soete tale Hi hen allen segt.' Bij *Ons Heren Passie* en de evangeliën van Mattheüs, Marcus en Lucas vragen de leerlingen aan Jezus waar zij het paasmaal moeten voorbereiden: *Ons Heren Passie* v. 106: '(...) tot ihesum spraken Sijn ionghers waer si souden maken', Mt 26,17: "(...) kwamen de leerlingen Jezus vragen: 'Waar wilt U dat wij het paasmaal voor U voorbereiden?'" , Mc 14,12: "(...)zeiden zijn leerlingen tegen Hem: 'Waar wilt U dat wij voorbereidingen gaan treffen voor het paasmaal?'" en Lc 22,9: "'Waar wilt U dat we het voorbereiden?' vroegen ze Hem."

In *Vanden levene Ons Heren* geeft Jezus veel gerichter/specifiekere instructies dan de evangeliën zelf. Dit heb ik al aangegeven qua eigen invulling bij het kopje "Trouw aan de Bijbel".

In *Vanden levene Ons Heren* lijkt het alsof alle leerlingen naar de stad gaan, (v. 1774 'sine jongeren Hi gegadert heeft, (...). "Kinder," seit Hi, "gaet bat voert (...). Sie daden alle sinen wille. Si gingen in die stat (...)'), net als bij Mt 26,19: "De leerlingen deden wat Jezus hun opgedragen had". In *Ons Heren Passie* en Lc 22,8 zijn het echter alleen Petrus en Johannes

die eropuit gaan (v. 117: 'Doe ghinghen jan end pieter beyd' en Lc 22,8: "Jezus stuurde Petrus en Johannes eropuit (...)" . Bij Mc 14,13 zijn het twee leerlingen waarvan de namen niet genoemd worden: "Daarop stuurde Hij twee van zijn leerlingen eropuit (...)"

Zowel *Ons Heren Passie* als *Vanden levne Ons Heren* spreken zoals besproken bij de overeenkomsten tussen de twee teksten wat betreft deze passage over een paaswet. De evangeliën doen dit echter niet.

Het laatste avondmaal (OHP: v. 119-191; VdIOH: v. 1797-1945; Mt 26,20-30; Mc 14,17-26; Lc 22,14-38; John 13,2-30)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de avondmaalpassages

Ondanks de bronverwijzing Marcus komen *Ons Heren Passie* v. 121-147, en Johannes 13,3-17 (de voetwassingspassage) met elkaar overeen. Ook *Vanden levene Ons Heren* v. 1862-1899 spreekt van de voetwassingspassage van Johannes 13,3-17.

Twee van de evangeliën en *Vanden levene Ons Heren* zeggen over Judas: “Het ware beter voor hem als hij nooit geboren was.” (*Vanden levene Ons Heren* v. 1807 en: “Het zou beter voor die mens zijn, als hij niet geboren was.” Mt 26,24 en Mc 14,21)

Zowel in *Ons Heren Passie*, *Vanden levene Ons Heren*, Mattheüs en Marcus vragen de leerlingen of zij de verrader zullen zijn. *Ons Heren Passie* v. 169: “End vraechden elc bi sonderling of hem die boesheit ouer ghing”, *Vanden levene Ons Heren* v. 1826: “Om de beurt stonden ze op en vroegen: “Ben ik het soms?””, Mt 26,22: “(...)begonnen ze Hem één voor één te vragen: ‘Ik ben het toch niet, Heer?’”, en Mc 14,19 “(...)de een na de ander zei tegen Hem: ‘Ik toch niet?’”.

In zowel Mattheüs als in *Ons Heren Passie* vraagt ook de schuldige Judas of hij de verrader is, waarop Jezus antwoordt: “Jij hebt het gezegd.” Mt 26,25: “Judas, die Hem wilde overleveren, reageerde: ‘Ik ben het toch niet, rabbi?’ Hij zei tegen hem: ‘Jij hebt het gezegd.’” *Ons Heren Passie* v. 171/172: “Oec vraechde iudas of hijt waer Ihesus antwoord du segstet daer”

Lucas 22,19 benadrukt dat de leerlingen het brood/wijn ritueel moeten blijven doen om Jezus te gedenken. Dit komt overeen met *Ons Heren Passie* v. 160-162: "Hoe dicke ghi dit selue doet Mijn huechnis suldi dan begaen Mijn passie warter bi verstaen."

Opmerkelijke verschillen tussen de avondmaalpassages

In *Ons Heren Passie* v. 169, *Vanden levene Ons Heren* v. 1826, Mat 26,22 en Mc 14,19 vragen de leerlingen of zij de verrader zullen zijn. In de andere twee evangeliën echter, vragen ze het niet direct aan Jezus, maar aan elkaar/in gedachten: Lc 22, 23: “Toen begonnen ze er met elkaar over te praten, wie van hen het zou kunnen zijn die dat ging doen.”, John 13 23-30: “De leerlingen keken elkaar niet begrijpend aan en vroegen zich af wie Hij bedoelde.”

Mattheus en Marcus komen over het algemeen erg met elkaar overeen, opvallend in deze passage is echter dat Judas bij Marcus niet specifiek vraagt: “Ik toch niet?”, er wordt simpelweg gezegd: Mc 14,19 “de een na de ander zei tegen Hem: ‘Ik toch niet?’”

Alleen in *Vanden levene Ons Heren* v. 1832/1833, 1900/1901 wordt Judas voor iedereen ontmaskerd als de verrader. Bij *Ons Heren Passie* v. 171/172 en Mt 26,25 gebeurt dit in het begin slechts subtiel (“Ik ben het toch niet?” “Jij hebt het gezegd.”). *Ons Heren Passie* v. 173-186 gaat dan verder met John 13,23-29, waar nogmaals iets heel subtiel tegen Judas wordt gezegd: “Doe maar meteen wat je te doen hebt.” In Marcus 14,18-20 gebeurt dit helemaal niet: Jezus noemt slechts dat een van de twaalf discipelen een verrader is.

Wat erg opviel was de uitleg waarom de opmerking van John 13,27 ‘Doe maar meteen wat je te doen hebt.’ niet vreemd overkwam op de overige elf discipelen. John 13,29: “Omdat Judas de kas beheerde, meenden sommigen dat Jezus hem opdroeg: ‘Ga de nodige inkopen doen voor het feest’ of dat hij iets aan de armen moest gaan geven.” Hoewel *Ons Heren Passie* de passage overgenomen heeft (v. 173-181), heeft de schrijver kennelijk besloten deze ‘glose’ over te slaan.

De volgorde van gebeurtenissen verschilt erg. Bij Mt 26, Mc 14 en *Vanden levene Ons Heren* komt Jezus eerst met de mededeling dat er een verrader is en dan legt hij de symboliek van alles (het brood en de wijn) uit. Bij Lc 22 en *Ons Heren Passie* wordt na de maaltijd eerst de symboliek uitgelegd en dan pas komt de mededeling dat er een verrader is. John. 13 geeft zelfs geen uitleg van de symboliek.

Bij Lucas 22, 24 ontstaat er onenigheid over de vraag wie van de leerlingen het belangrijkste was. In de Middelnederlandse teksten of de andere evangeliën vindt dit niet plaats.

Opvallend vond ik verder nog de woordkeuze van *Vanden levene Ons Heren* toen Judas vroeg of hij de verrader was. Judas vroeg namelijk als laatste pas of hij de verrader was: 'Hi seide techterst (...)' v. 1830. Het zou ontzettend logisch zijn geweest als Judas inderdaad als laatste dit vroeg, de verrader zijnde, maar nergens in de evangeliën of in *Ons Heren Passie* is dit subtiele detail aanwezig.

De kruisiging (OHP: v. 699-882; VdIOH: v. 3026-3782; Mt 27,27-44; Mc 15,16-32; Lc 23,32-43; John 19,16-30)

Opmerkelijke overeenkomsten tussen de kruisigingspassages

John 19,20 en *Ons Heren Passie* v. 700 vermelden allebei de talen (Grieks, Hebreeuws en (in het) Latijn) waarin het opschrift bij Jezus' kruis geschreven is.

In *Ons Heren Passie* v. 709 wordt de kleding van Jezus verdeeld in vieren: 'Die ridders namen sine klyeren end hebbense ghedeelt an vieren.' en zijn lijfrok werd verloot (v. 711-714). Dit komt overeen met John 19,23/24: "Toen de soldaten Jezus hadden gekruisigd, verdeelden ze zijn kleren in vieren, voor iedere soldaat een deel. Maar er was ook nog de lijfrok: die was naadloos, van bovenaf uit één stuk geweven. Daarom zeiden ze tegen elkaar: 'Die mogen we niet stukscheuren; laten we hem liever onder elkaar verloten.'"

In Lc 23, 36 komen de soldaten spottend Jezus (zure: detail van de *Nieuwe Bijbelvertaling*) wijn brengen. Hij drinkt hier echter niet, net als Mc 15,23 en 36/27: "Ze gaven Hem wijn met mirre, maar Hij nam die niet aan." "Een van hen rende weg, doopte een spons in (zure: detail van de *Nieuwe Bijbelvertaling*) wijn, stak die op een rietstok en wilde Hem te drinken geven. Maar Jezus had, na het slaken van een luide kreet, de geest gegeven."

In *Ons Heren Passie* v. 836, *Vanden levene Ons Heren* v. 3651, Mt 27,34 en John 19,30 proeft Jezus van het drankje dat hem wordt aangereikt.

De evangeliën zijn het erover eens dat Jezus (zure) wijn als drank aangeboden kreeg.

Opmerkelijke verschillen tussen de kruisigingspassages

Een opmerkelijk verschil is dat hoewel John 19,20 en *Ons Heren Passie* v. 700 allebei de talen vertellen waarin het opschrift bij Jezus' kruis geschreven is, de volgorde van het noemen van de talen anders is. V. 700: 'in griex. hebrieus. end in latijn.' en John 19,20: "(...) in het Hebreeuws, in het Latijn en in het Grieks." Het zou kunnen dat de auteur van *Ons Heren Passie* een andere volgorde heeft gedaan omwille van het rijm, ondanks dat hij zich hiervoor wilde behoeden.

In *Ons Heren Passie* v. 709 en John 19,23/24 wordt de kleding van Jezus verdeeld in vieren en zijn lijfrok (v. 711-714) verloot. *Vanden levene Ons Heren* noemt echter geen aantal waardoor de kleding verdeeld wordt en de lijfrok wordt ook niet genoemd, net als in Lc 23,34: 'Ze verdobbelden zijn kleren.' en Mt 27,35: 'Ze kruisigden Hem en verdobbelden zijn kleren.'

In *Ons Heren Passie* beslist Pylates het lot van Jezus (v. 590) en plaatst hij het opschrift bij het kruis (v. 699). Maar de centurio (niet Pylates) wordt angstig wanneer de aarde beeft (net als Mt 27,54, Mc 15,39 en Lc 29,47). Bij *Vanden levene Ons Heren* is het wel Pylates die alles 'doet' (v. 2831/2832, v. 3067, v. 3713). Dit heeft de auteur zeer waarschijnlijk gedaan omdat het fijner is om minder personages te hebben: dit kan verwarrend en dus onaangenaam zijn voor het publiek.

Ons Heren Passie spreekt niet zoals Mt 27,29/30 en Mc 15,17-19 van een krans van doorns die op het hoofd van Jezus werd gezet en de rietstok die ze hem in de rechterhand gaven ter bespotting waarna ze hem ermee sloegen.

John 19,29 spreekt van een hysopstengel/majoraantak waar de spons in gestoken wordt. Mt 27,48, Mc 15,36, *Ons Heren Passie* v. 835 spreken echter van een rietstok.

In Lc 23, 36 en Mc 15,23 en 36/37 drinkt Jezus niet. In *Ons Heren Passie* v. 836, *Vanden levene Ons Heren* v. 3651, Mt 27,34 en John 19,30 proeft Jezus wel.

Of Jezus proeft of niet is dezelfde discussie als wat Jezus nu eigenlijk drinkt. De evangeliën zijn het in ieder geval over eens dat Jezus (zure) wijn als drank aangeboden kreeg (als basis in ieder geval). Maar *Ons Heren Passie* v. 833 en *Vanden levene Ons Heren* v. 3644 zijn het erover eens dat het drankje dat Jezus aangeboden kreeg azijn met gal was.

Opvallend is dat *Vanden levene Ons Heren* v. 3647-3650 en Lc 23,36 niet spreken van een rietstok/hysopstengel of spons waar *Ons Heren Passie* en de evangeliën dit wel doen: enkel dat de joden het drankje naar de mond van Jezus brachten.

Conclusie

Ons Heren Passie lijkt getrouwer aan de Bijbel te zijn dan *Vanden levene Ons Heren*. *Vanden levene Ons Heren* voegt erg veel elementen aan het verhaal toe die niet voorkomen in de vier evangeliën, *Ons Heren Passie* probeert zijn toevoegingen te beperken tot de glossen.

Ons Heren Passie is hierdoor feitelijker in de weergave, omdat bijvoorbeeld de emotionering in tegenstelling tot *Vanden levene Ons Heren* zo veel mogelijk apart wordt gezet in de glossen.

Ondanks de poging om zich te behoeden voor (vers)vulling, zijn er nog wel enkele toevoegingen (zoals bijvoorbeeld vertellerscommentaar) te vinden in *Ons Heren Passie*. Ook kloppen de bronverwijzingen van *Ons Heren Passie* niet altijd. Ondanks dat de auteur van *Ons Heren Passie* wil waken voor het zetten van verzen omwille van het rijm, kan er toch versvulling gevonden worden. Dat *Vanden levene Ons Heren* dit dan doet, lijkt te passen binnen het scheppen van een coherent herkenbaar (door de verwijzingen naar de eigen tijd) geheel (ontbrekende elementen toevoegend) wat de schrijver continu probeert te doen.

Het verschil in de verteltechnieken kan bij *Vanden levene Ons Heren* komen door het beoogd publiek: de auteur heeft een publiek op het oog dat ridderromans kent, de auteur past dan ook de stijl aan zodat de tekst daarop lijkt. De kritiek van de schrijver van *Ons Heren Passie* dat Maria Magdalena niet de zondigste vrouw was kan dan gemakkelijk ontmanteld worden: overtreffende trappen waren veel voorkomend in ridderromans.

Over het algemeen komen de tekstverschillen tussen de twee teksten voornamelijk door de verschillende evangeliën die als brontekst gevolgd worden en de mate van eigen invulling. *Vanden levene Ons Heren* heeft geprobeerd het leven van Jezus op een prettige en aangename wijze te verwoorden, waar *Ons Heren Passie* meer voor getrouwheid en korthed ging.

Literatuur

Besamusca, B., Sonnemans, G. (ed.), *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550*. Stichting Bibliographia Neerlandica, Den Haag. 1999, p.11.

Beuken, W.H., *Vanden Levene Ons Heren. Ingeleid en toegelicht door Dr. W.H. Beuken, avec un résumé en français*. Deel II, Hoofdstuk V. Zwolle 1968, p. 66.

Boendale, J. van, *Der leken spieghel. Leerdicht van den jare 1330* (ed. Matthias de Vries) (3 delen), Leiden 1844-1848. P. 99, r. 437-444.

Boersema, G., e.a.: 'Ons Heren Passie' in: *De Bijbel in de Nederlandse Cultuur*, Amsterdam, 2009, p. 181.

Grosheide, F.W.: *Het heilig evangelie volgens Mattheus*. Tweede herziene en vermeerderde druk. Kampen 1954, p. 430.

Jongen, L., Voorwinden, N., *Van den levene Ons Heren. Kritische editie met inleiding, vertaling en commentaar door Ludo Jongen en Norbert Voorwinden*. Hilversum, 2001.

Jongen, L., Voorwinden, N., *Van den levene Ons Heren. Kritische editie met inleiding, vertaling en commentaar door Ludo Jongen en Norbert Voorwinden*. Hilversum, 2001, p. 26.

Katholieke Bijbelstichting, *De Willibrordvertaling*. 1981.

Kienhorst, H., Sonnemans, G., *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Diplomatische editie bezorgd door Hans Kienhorst en Gerard Sonnemans*. Hilversum 1996.

Kienhorst, H., Sonnemans, G., *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Diplomatische editie bezorgd door Hans Kienhorst en Gerard Sonnemans*. Hilversum, 1996. P. 9.

Maerlant, J. van, 'Der naturen bloeme'. In: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), Cd-rom *Middelnederlands*, Den Haag/Antwerpen 1998. Vogels: Galina- Porfirio, r. 6828 – 6844.

Maerlant, J. van, 'Rijmbijbel'. In: *Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), Cd-rom Middelnederlands*. Den Haag/Antwerpen 1998. H. 366, r. 15248/15249.

Maerlant, J. van, 'Spiegel historiael', *Vierde partie boek 1* (naar de editie van M. de Vries en E. Verwijs uit 1863). In: *Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en*

redactie), *Cd-rom Middelnederlands*, Den Haag/Antwerpen 1998. H. XXIX Tscelden jegen die borderers. p. 204,205

Oostrom, F. van, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam 1992, p. 104/105.

Orlanda, S.H. Lie e.a., *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een Middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum, 2006.

Swaan, A. de, 'Jaloezie als klassenverschijnsel'. In: *De Gids. Jaargang 151*, Amsterdam 1988, p. 39.

Verdam, J., 'Het Tübingse handschrift van Ons Heren Passie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 25 Leiden 1906. P. 190-244.